

मातृभाषा शिक्षणमा देखापरेका चुनौतीहरू

मीरा प्रधान, पिएच. डी.

सह-प्राध्यापक

नेपाली तथा आमसञ्चार विभाग

जनमैत्री बहुमुखी क्याम्पस, कुलेश्वर, काठमाडौं

Email: pradhanmps@gmail.com

सार

प्रस्तुत लेखमा नेपालको सन्दर्भमा मातृभाषा शिक्षणसँग सम्बन्धित विविध पक्षहरूको अध्ययन गरिएको छ। वि. सं. २०६८ को राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार नेपालमा १२३ वटा भाषा अस्तित्वमा रहेका छन्, जसमध्ये माध्यम भाषाका रूपमा रहेको नेपाली भाषा ४४.६४% ले मातृभाषाका रूपमा बोल्दछन् भने ५५.३६% को मातृभाषा नेपालीबाहेक अन्य रहेको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३) र नेपालको संविधान २०७२ ले नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरूलाई राष्ट्रभाषाको मान्यता दिँदै नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानूनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक प्रदान गरेको छ, तर यसलाई पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गर्न विविध प्रकारका चुनौतीहरू रहेका छन्। यसै परिप्रेक्ष्यमा यस लेखमा नेपालमा बोलिने भाषाहरूको अवस्था, मातृभाषा शिक्षणको उद्देश्य, मातृभाषा शिक्षणमा देखापरेका समस्याहरू, मातृभाषा शिक्षणको क्षेत्रमा भएका प्रयासहरू र मातृभाषा शिक्षणमा विद्यमान समस्या निराकरण गर्न अपनाउन सकिने उपायहरू प्रस्तुत गरिएको छ। हाल नेपालमा मातृभाषा शिक्षणको क्षेत्रमा विभिन्न चुनौतीहरू देखिए तापनि लेख्यीकरणको स्तरमा आइसकेका भाषाहरूमा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकहरू निर्माण गरी पठनपाठन गर्ने कार्य प्रत्येक वर्ष बढ्दै गइरहेको छ। आफ्नो जातिको भाषा संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि कतिपय जातिहरू लागिपरेका छन्। प्रादेशिक स्तरमा पनि यस क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण कामहरू सुरु भएका छन्। नेपालमा बोलिने भाषाहरूको संरक्षण, संवर्द्धन र विकास गर्ने, मातृभाषाहरूको विकासको स्तर मापन गरी शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने, भाषाहरूको अध्ययन, अनुसन्धान र अनुगमन गर्ने उद्देश्य अनुरूप वि. सं. २०७३ मा भाषा आयोग गठन भई यसले काम सुरु गरिसकेको छ। त्यसै गरी पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, स्थानीय निकायलगायतका विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूले नेपालमा अस्तित्वमा रहेका भाषाहरूको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासका लागि विविध कार्यहरू गरिरहेको सन्दर्भमा यी संस्थाहरूले एकआपसमा समन्वय गरेर योजनाबद्ध रूपमा काम गर्ने हो भने मातृभाषा शिक्षणमा विद्यमान चुनौतीहरू क्रमशः कम हुँदै जाने निष्कर्ष यस लेखमा निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी: मातृभाषा, पहिलो भाषा, दोस्रो भाषा, द्वैभाषिकता, बहुभाषिक कक्षा, शिक्षा नीति, पाठ्यक्रम।

विषय प्रवेश

नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०४०) मा “आमाको काखमा बसेर सिकिने तथा आफ्नो वर्ग वा जातिमा बसेर बोलिने भाषा” भनेर मातृभाषालाई अर्थाइएको छ। यस आधारमा हेर्दा बालक जन्मिएपछि सबैभन्दा पहिले आमाको काखमा सिकिने भाषालाई नै मातृभाषा भन्न सकिन्छ। भौगोलिक, सामाजिक, भाषिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, जातीय आदि दृष्टिले विविधता भएको देश नेपालमा विभिन्न जातजातिको आफ्नै भाषा, धर्म, संस्कृति, रहनसहन, चाडपर्व, वेशभूषा रहेको पाइन्छ। यहाँ बसोबास गर्ने विभिन्न जातजातिका मानिसहरूले घरपरिवारमा आफ्नो जातिको भाषा प्रयोग गर्दछन्। यस्तो परिवेशमा उक्त परिवारमा जन्मने बालबालिकाले पनि सबैभन्दा पहिले आफ्नै जातिको भाषा बोल्ने सम्भावना हुन्छ। उदाहरणका लागि बाहुन वा क्षेत्री परिवारमा जन्मेको बालकले आफ्नी आमाको काखमा सिकेको नेपाली भाषा उसको मातृभाषा हो भने पठनपाठनका क्रममा सिकेको अङ्ग्रेजी वा अन्य भाषा दोस्रो भाषा हो, त्यसैगरी तामाङ परिवारमा जन्मेको बालकले आफ्नो घरपरिवारमा सिकेको तामाङ भाषा उसको मातृभाषा हो र साथीभाइसँग खेल्ने क्रममा सिकेको नेपाली भाषा दोस्रो भाषा हो, अर्थात् बालकले घरपरिवारमा सिकेको पहिलो भाषा नै मातृभाषा हो। जुन जातिमा बालक जन्मेको छ, त्यही जातिको मातृभाषा (तामाङ परिवारमा जन्मेको बालकका लागि तामाङ भाषा) उसको पहिलो भाषा नहुन पनि सक्छ। यस्तो अवस्थामा उसको मातृभाषा आफ्नो जातिको भाषाभन्दा भिन्न हुन्छ। माथिको उदाहरणमा तामाङ परिवारमा जन्मेको बालकले आफ्नी आमाको काखमा सबैभन्दा पहिले नेपाली भाषा सिकेको छ भने उसको मातृभाषा तामाङ नभएर नेपाली भाषा हुन्छ। यसै गरी नेपालको कुनै जातिमा जन्मेको बालक अमेरिकाली वा चिनियाँ परिवारमा हुर्केर पहिलो भाषाको रूपमा अङ्ग्रेजी वा चिनियाँ भाषा सिक्छ भने त्यही भाषा नै उसका लागि मातृभाषा हुन्छ। यसपछि अन्य आवश्यकता (सामाजिकीकरण, पठनपाठन, व्यापार व्यवसाय, विदेश भ्रमण वा अन्य प्रयोजन) पूर्तिका लागि सिकिने भाषालाई दोस्रो भाषा भनिन्छ। कुनै पनि व्यक्तिले जीवनमा दुई वा दुईभन्दा बढी भाषा सिक्न सक्ने भएकाले दोस्रो भाषा एकभन्दा बढी पनि हुन सक्छ र कसैले जीवनभर दोस्रो भाषा नसिकन पनि सक्छ। वास्तवमा कुनै पनि बालबालिकाले आफ्नो आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न घर परिवारबाट सिकेको पहिलो भाषा नै मातृभाषा हो। यो भाषा बालबालिकाले ५-६ वर्षको उमेरमा सिकिसकेको हुन्छ। यसरी सिकिने नेपालका सम्पूर्ण मातृभाषाहरूलाई नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३) र नेपालको संविधान २०७२ ले राष्ट्रभाषाको मान्यता दिइसकेको छ र नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई आफ्नो मातृभाषामै शिक्षा पाउने हक अधिकार पनि प्रदान गरेको छ। यसै परिप्रेक्ष्यमा नेपालमा मातृभाषा शिक्षणको अवस्था कस्तो छ ? यस क्षेत्रमा के कस्ता प्रयासहरू भएका छन् र के कस्ता समस्या तथा चुनौतीहरूको सामना गर्नुपरेको छ ? त्यसलाई समाधान गर्न कस्ता उपायहरू सुझाउ गर्न सकिन्छ ? भन्ने विषयमा प्रस्तुत लेख केन्द्रित रहेको छ।

अध्ययनको उद्देश्य

नेपालमा बोलिने विभिन्न मातृभाषाहरूको अवस्थाको चर्चा गर्दै विद्यार्थीहरूलाई मातृभाषामा शिक्षण गर्नु पर्नाका कारणहरू उल्लेख गरेर यस क्षेत्रमा देखापरेका चुनौतीहरू पहिचान गरी त्यसको निराकरण गर्न अपनाउन सकिने उपायहरू सुझाउनु नै प्रस्तुत लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ।

अध्ययनको विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत लेख निगमनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिमा आधारित छ । पुस्तकालयीय अध्ययन प्रक्रियाबाट सामग्री सङ्कलन गरी तयार गरिएको यस लेखमा मातृभाषा शिक्षणसँग सम्बन्धित विभिन्न सामग्रीलाई उपयोग गरिएको छ । नेपालको सन्दर्भमा मातृभाषा शिक्षणमा देखापरेका चुनौतीहरूलाई केलाउन खोजिएको प्रस्तुत लेखमा नेपालमा बोलिने विभिन्न भाषाहरूको अवस्था, मातृभाषा शिक्षणको उद्देश्य, मातृभाषा शिक्षणमा देखापरेका समस्याहरू र यस क्षेत्रमा भएका प्रयासहरूको चर्चा गर्दै यसको निराकरण गर्न अपनाउन सकिने उपायहरू सुझाएर निष्कर्ष निकालिएको छ ।

व्याख्या विश्लेषण

नेपालमा बोलिने भाषाहरूको अवस्था

विभिन्न समयावधिमा लिइएको राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्कलाई हेर्ने हो भने नेपालको जाति र भाषाहरूको सङ्ख्यामा विविधता भेटिन्छ । नेपालमा बोलिने भाषाहरूको सङ्ख्या वि.सं. २००९/०११ मा लिइएको राष्ट्रिय जनगणनामा ४४, वि.सं. २०१८ मा लिइएको राष्ट्रिय जनगणनामा ३६, वि.सं. २०२८ मा लिइएको राष्ट्रिय जनगणनामा १७, वि.सं. २०३८ मा लिइएको राष्ट्रिय जनगणनामा १८, वि.सं. २०४८ मा लिइएको राष्ट्रिय जनगणनामा ३१, वि.सं. २०५८ मा लिइएको राष्ट्रिय जनगणनामा ९२ वटा र वि.सं. २०६८ मा लिइएको राष्ट्रिय जनगणनामा १२३ वटा भाषा रहेको कुरा तथ्याङ्कले देखाएको छ । वि.सं. २०६८ को राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्कअनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्या २६,४९४,५०४ रहेको छ । यसै जनगणनाअनुसार नेपालमा ११,८२६,९५३ (४४.४६%) जनसङ्ख्याले पहिलो भाषा (मातृभाषा) का रूपमा नेपाली बोल्छन् भने ३२.८% ले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा प्रयोग गरेको देखिन्छ । अन्य भाषाहरूमा दोस्रो क्रममा रहेको मैथिली भाषा बोल्ने जनसङ्ख्या ३,०९२,५३० (११.६७%) मात्र रहेको छ । त्यस्तै तेस्रो, चौथो, पाँचौं, छैटौं क्रममा रहेका भोजपुरी, थारू, तामाङ, नेवारी भाषा बोल्नेहरूको सङ्ख्या क्रमशः घट्दै गएर १,५८४,९५८ (५.९८%), १,५२९,८७५ (५.७७%), १,३५३,३११ (५.११%), ८४६,५७७ (३.२०%) रहेको छ (Government of Nepal, Nov. 2012) ।

वि.सं. २०६८ को राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार नेपालमा बोलिने १२३ वटा भाषाहरूमध्ये १९ वटा भाषा एक लाखभन्दा बढी वक्ताहरूले बोल्छन्, जुन कुल जनसङ्ख्याको ९५.९१% हुन आउँछ । बाँकी १०४ वटा भाषाहरू बोल्ने वक्ता ४.९% मात्र रहेका छन् । यीमध्ये एक लाखभन्दा कम र दस हजारभन्दा बढी वक्ताहरूले बोल्ने भाषा ३० वटा, दस हजारभन्दा कम र एक हजारभन्दा बढी वक्ताहरूले बोल्ने भाषा ३७ वटा, एक हजारभन्दा कम र सयभन्दा बढी वक्ताहरूले बोल्ने भाषा २४ वटा र सयभन्दा पनि कम वक्ताहरूले बोल्ने भाषा १३ वटा रहेका छन् । यसका साथै अन्य (अज्ञात) भाषा बोल्ने वक्ताहरू २१,१७३ (०.०८%) र जनगणनामा उल्लेख हुन नसकेको भाषा बोल्ने वक्ताहरू ४७,७१८ (०.१८%) गरी जम्मा ६८,८९१ (०.२६%) वक्ताहरूले बोल्ने भाषाको नाम पहिचान गर्न अझ बाँकी छ । भाषा आयोगले प्रकाशित गरेको २०७५/०७६ को तेस्रो वार्षिक प्रतिवेदनमा वि.सं. २०६८ को जनगणनामा समावेश नभएका तथा थोरै वक्ता भएका थप ६ वटा भाषाहरूको पहिचान हुन आएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । ती भाषाहरू र तिनको प्रयोग क्षेत्र यस प्रकार

छः कञ्चनपुर, कैलालीमा बोलिने राना थारू भाषा, मनाङमा बोलिने नार फू भाषा, गोरखामा बोलिने चुम (स्यार) र नुव्रि (लार्के) भाषा, डोल्पामा बोलिने पोङ्के भाषा र मुस्ताङमा बोलिने सेराके (सेके) भाषा (भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७५/०७६: ७६)। यसै गरी भाषा आयोगले प्रकाशित गरेको २०७६/०७७ को चौथो वार्षिक प्रतिवेदनमा धनकुटामा बोलिने मारेक याख्खा भाषा र सङ्खुवासभामा बोलिने नावा शेर्पा गरी थप २ वटा भाषाको प्रारम्भिक पहिचान गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ। यी भाषाहरूको विस्तृत अध्ययन गर्न र वि. सं. २०७८ को राष्ट्रिय जनगणनामा यसको सत्यापन गर्नका लागि आयोगले सिफारिस गरेको छ (पृ. २३)। अन्य क्षेत्रहरूमा पनि थप भाषाहरूको अध्ययन भइरहेकाले २०७८ को राष्ट्रिय जनगणनामा भाषाहरूको सङ्ख्या वृद्धि हुने निश्चित देखिन्छ।

वि.सं. २०६८ मा लिइएको नेपालको राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार नेपालमा अस्तित्वमा रहेका १२३ वटा भाषाको अवस्था हेर्दा एक प्रतिशतभन्दा कम जनसङ्ख्याले बोल्ने भाषाहरूको सङ्ख्या १०९ रहेको छ, जसमध्ये ४१ वटा भाषा प्रतिशतमा पनि आउन सकेका छैनन्। यी भाषाहरू गम्भीर सङ्कटमा परेको देखिन्छ। मौखिक परम्परामा मात्र रहेका तथा अत्यन्त थोरै वक्ता भएका दुरा, कुसुन्डा र तिलुङ जस्ता २४ वटा भाषाहरू लोपोन्मुख अवस्थामा छन्। पूर्वीय दर्शन र सभ्यताको वैभवका रूपमा रहेका पाली, संस्कृत र भोट जस्ता शास्त्रीय भाषाहरू ज्ञानका अथाह भण्डार भएर पनि सङ्कटापन्न अवस्थामा छन्। त्यसैगरी नेपालमा परापूर्व कालदेखि प्रचलनमा रहेका साङ्केतिक भाषाहरू समुचित अभिलेखनका अभावमा सङ्कटग्रस्त छन् (भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७५/०७६: १७-१८)। यी भाषाहरूलाई जोगाउनका लागि कथ्य स्तरमा मात्र रहेका भाषाहरूमा वर्ण र लिपिको विकास गरी लेख्यीकरण गर्नुपर्ने देखिन्छ भने लेख्यीकरणको स्तरमा आइसकेका भाषाहरूलाई पनि स्तरीकरण र मानकीकरण गर्न अति आवश्यक भइसकेको छ।

वि.सं. २०६८ को राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार नेपालमा भारोपेली परिवारका ५१ भाषा, भोटबर्मेली परिवारको ६८ भाषा, द्रविड परिवारको उराव भाषा, आग्नेली परिवारको सन्थाल भाषा र भाषिक परिवार स्पष्ट पहिचान हुन नसकेको कुसुन्डा भाषा (कुसुन्डा एकल भाषा हो) अर्थात्, आज संसारमा भएका ७०९७ (Ethnologue, 2019) ओटा मातृभाषाहरू धेरैजसो त संसारका १३५ वटा भाषा परिवार (World Atlas, 2018) मध्ये कतै न कतै पर्छन्, तर कुसुन्डा भाषाको गोती कतै पाइँदैन (पोखरेल, २०७६)। गरी पाँच परिवारका भाषाहरू र साङ्केतिक भाषा अस्तित्वमा छन्। तीमध्ये ८२.०६% जनसङ्ख्याले भारोपेली परिवार र १७.४६% जनसङ्ख्याले भोट बर्मेली परिवारका भाषा प्रयोग गरेको देखिन्छ। बाँकी ०.४२% जनसङ्ख्याले उराव, सन्थाल र कुसुन्डा भाषा बोल्छन्। भौगोलिक रूपमा हेर्दा नेपालको हिमालमा ६.१६%, पहाडमा २७.२९% र तराईमा १३.१९% जनसङ्ख्याले नेपाली भाषा बोल्ने गरेको तथ्याङ्कले देखाएको छ। नेपालको प्रदेशगत भाषिक तथ्याङ्कअनुसार नेपाली मातृभाषी वक्ताको सङ्ख्या प्रदेश १ मा १९,५३,३९६, प्रदेश २ मा ३,६०,२७६, वाग्मती प्रदेशमा २०,७४,११५, गण्डकी प्रदेशमा १८,५६,९६१, लुम्बिनी प्रदेशमा २३,६४,५४६, कर्णाली प्रदेशमा १३,४६,२०६ र सुदूर पश्चिम प्रदेशमा ७,७०,३२२ रहेको देखिन्छ। सङ्ख्याका आधारमा हेर्दा नेपाली मातृभाषीको सङ्ख्या सबैभन्दा बढी लुम्बिनी प्रदेशमा र सबैभन्दा कम प्रदेश २ मा देखिन्छन् (भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६/०७७: २०)। नेपालमा बोलिने १२३ वटा भाषामध्ये ५३ (४३.१%) वटा भाषा कथ्य दृष्टिले सुरक्षित छन् भने हजुरवा/हजुरआमा पुस्तामा मात्र बोलिने ६ (४.९%) वटा भाषा,

संवेदनशील अवस्थामा रहेको १ (०.८%) भाषा र मृतप्राय अवस्थामा १ (०.८%) भाषा रहेका छन्। नेपालका ५१ (४१.५%) भाषामाथि अन्य भाषाको प्रभाव परेको छ र वक्ता घटिरहेको स्थिति देखिन्छ भने ११.९% भाषा स्थानान्तरण भइरहेका छन् (भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७३/०७४: XIV)।

नेपालको संविधान २०७२ को धारा ६ ले नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरूलाई राष्ट्रभाषाको रूपमा स्वीकार गरेको छ। यस आधारमा हेर्दा नेपाल मूल थलो नभएका हिन्दी, राजस्थानी, बङ्गला, तिब्बती, अङ्ग्रेजी, हरियान्ची, पन्जाबी, चिनियाँ, रसियन, स्पेनिस, अरबी, फ्रेन्च जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय भाषाहरूले पनि नेपालमा राष्ट्रभाषाको मान्यता पाएको स्थिति छ। यसैले भाषाको यथार्थ सङ्ख्या र अवस्था निर्धारण गर्नका लागि भाषिक सर्वेक्षण र सघन अध्ययन गर्नु अति आवश्यक छ। नेपालमा हालसम्म भाषिक अध्ययन हुन नसकेकाले भाषासम्बन्धी सम्पूर्ण तथ्याङ्कका लागि राष्ट्रिय जनगणनामा नै निर्भर हुनुपर्ने अवस्था छ।

मातृभाषा शिक्षणको उद्देश्य

शिक्षाशास्त्रीहरूका अनुसार प्राथमिक तहका बालबालिकाहरूलाई मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षा दिनु उपयुक्त र प्रभावकारी हुन्छ, किनभने प्रत्येक मानिसले आफ्नो विचार, भावना, अनुभव आदि सामान्यतः अन्य भाषाको तुलनामा मातृभाषामा सहज, स्वाभाविक तथा प्रभावकारी रूपमा प्रकट गर्न सक्छ। अर्काले प्रस्तुत गरेका विचार वा भावनालाई ठिक प्रकारले ग्रहण गर्न, आफूले देखेका, सुनेका, अनुभव गरेका तथा आर्जन गरेका ज्ञानलाई उपयुक्त प्रकारले अभिव्यक्त गर्न अथवा भाषिक सिप (सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ) मा सक्षम बनाउनु नै भाषा शिक्षणको मुख्य उद्देश्य हो। अङ्ग्रेजी मातृभाषा नभएका नेपालजस्ता मुलुकका सन्दर्भमा हालसम्म भएका अध्ययन अनुसन्धानहरूले के पुष्टि गरेका छन् भने अङ्ग्रेजी माध्यमको शिक्षाले विद्यार्थीको संज्ञानको विकास रोकिन्छ र मातृभाषाबाट प्राप्त हुने ज्ञानको आधारसमेत कमजोर हुने र पलायनमुखी प्रवृत्ति विकास भई नेपाली भाषासितको सम्बन्ध टुट्दै जाने जोखिम रहन्छ (भाषा आयोगको चौथो वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६/०७७: ९२)। मातृभाषा शिक्षणको उद्देश्यका सम्बन्धमा शिक्षाविद्हरूले धेरै पहिलेदेखि नै चर्चा गरेको पाइन्छ (लहरी, ई. १९६६: २; श्रीवास्तव, ई. १९९२: ४७)। नेपालमा बोलिने मातृभाषाहरूको पहिचान गरी तिनको संरक्षण, संवर्द्धन र विकास गर्ने उद्देश्यले स्थापना भएको भाषा आयोगले आ. व. २०७३/०७४ देखि नै मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षासम्बन्धी स्तर मापन र प्रयोग सम्भाव्यतामा केन्द्रित रहेर समुदाय र विद्यालयमा स्थलगत अध्ययन, अनुसन्धान गरी २०७६/०७७ सम्म पूर्व प्राथमिक तहदेखि न्यूनतम कक्षा ३ सम्म करिब २० भाषाहरूमा शिक्षाको माध्यम मातृभाषा हुन सक्ने जानकारी गराएको छ। यसमध्ये केही ठाउँहरूमा भाषा आयोग र स्थानीय तहको सक्रियतामा मातृभाषा शिक्षण प्रयोगका रूपमा सुरु गरिएको छ भने अन्य भाषाहरूमा मातृभाषामा शिक्षणको अभ्यास विस्तार गर्न पहल भइरहेको छ (भाषा आयोगको चौथो वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६/०७७: ९३)। यसैगरी भाषा आयोगले मातृभाषा शिक्षा शाखा, भाषा संरक्षण तथा संवर्द्धन शाखा, भाषा तथा सूचना प्रविधि शाखा गठन गरी बालबालिकाहरूलाई मातृभाषामा शिक्षा उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा विभिन्न कार्य जिम्मेवारी प्रदान गरेको छ (भाषा आयोगको चौथो वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६/०७७: ८-१०)। माथि उल्लेख गरिएका स्रोत र अध्ययन अनुसन्धानका आधारमा बालबालिकाहरूलाई मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षण गराउनुको उद्देश्यलाई निम्नलिखित बुँदाहरूमा समेट्न सकिन्छ:

- क) अर्काको मौखिक तथा लिखित विचार वा भाव ग्रहण गर्ने क्षमताको वृद्धि गर्न अथवा आदानात्मक सिपको विकास गर्न,
- ख) विभिन्न माध्यमबाट प्राप्त गरेको अनुभव तथा ज्ञानलाई सहज, स्वाभाविक र प्रभावकारी रूपमा अभिव्यक्त गर्ने क्षमताको विकास गर्न अथवा प्रदानात्मक सिपको विकास गर्न,
- ग) आफ्नो भावना, विचार, अनुभवहरू स्वतस्फूर्त रूपमा सहज र स्वाभाविक प्रकारले प्रकट गरेर मानसिक, बौद्धिक, नैतिक, संवेगात्मक आदि क्षमताको विकास गर्न,
- घ) अनौपचारिक रूपमा सिकेको मातृभाषालाई शुद्ध, मानक र स्तरीय रूप प्रदान गरी गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न,
- ङ) विभिन्न मातृभाषी विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धिमा सुधार गरी दक्षता वृद्धि गर्न,
- च) आफ्नो मातृभाषामा लेखिएका पाठ्य सामग्रीको माध्यमबाट भाषिक सिप र सिर्जनात्मक क्षमताको विकास गर्न,
- छ) मातृभाषामा विद्यमान भाषिक तथा क्षेत्रीय भेद हटाई एकरूपता कायम गर्न,
- ज) सामाजिक मेलमिलापको भावनामा विकास गरी समावेशी शिक्षा सुनिश्चित गर्न,
- झ) बालबालिकाहरूमा संज्ञानको द्रुत गतिमा विकास गर्न,
- ञ) प्रत्येक मातृभाषामा अन्तर्निहित मौलिक संस्कृति, लोक साहित्य र ज्ञानको संवर्द्धन गर्न,
- ट) सम्बन्धित समुदायको शैक्षिक र बौद्धिक विकासमा टेवा पुऱ्याउन,
- ठ) सम्बन्धित भाषिक समुदायलाई राष्ट्रिय गतिविधिमा संलग्न गर्न,
- ड) विभिन्न मातृभाषी विद्यार्थीहरूले बिचमै कक्षा छाड्ने प्रवृत्ति कम गर्न,
- ढ) सम्बन्धित भाषिक समुदायलाई ज्ञान विज्ञानको विविध क्षेत्र र विषयको ज्ञान प्रदान गर्न,
- ण) नेपालमा अस्तित्वमा रहेका मातृभाषाहरूलाई लोप हुनबाट जोगाई त्यसको संरक्षण, संवर्द्धन र विकास गरी राष्ट्रिय महत्त्वका लागि उपयोगी बनाउन आदि ।

माथि उल्लेख गरिएका उद्देश्यहरू पूरा गर्नका लागि कम्तीमा पनि प्राथमिक तहसम्मका बालबालिकाहरूलाई उनीहरूको आफ्नै मातृभाषाको माध्यमबाट पठनपाठन गर्नु प्रभावकारी र उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

मातृभाषा शिक्षणमा देखापरेका समस्याहरू

हाल नेपालमा अस्तित्वमा रहेका १२३ वटा भाषाहरूको अवस्थालाई हेर्दा सीमित भाषाहरू मात्र लेखीकरणको अवस्थामा पुगेको देखिन्छ । लेखीकरणको अवस्थामा नपुगेका भाषाहरूमा विभिन्न विषय क्षेत्रका कुराहरूलाई सन्तुलित, व्यवस्थित र प्रभावकारी रूपमा समावेश गर्न कठिनाई हुन्छ । अतः लेखीकरणको अवस्थामा नपुगेसम्म यस्ता मातृभाषाहरूको उपयोग पठनपाठनका लागि नभएर सामान्य दैनिक व्यवहारका लागि मात्र हुने देखिन्छ । पठनपाठनको माध्यममा ल्याई नेपालमा अस्तित्वमा रहेका मातृभाषाहरूको संरक्षण, संवर्द्धन र विकास गर्ने क्रममा देखापरेका समस्याहरूलाई यस प्रकार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ:

- क) नेपालमा अधिकांश मातृभाषाहरू मौखिक परम्परामै सीमित हुनु मातृभाषा शिक्षणमा देखापरेको प्रमुख समस्या हो । वि. सं. २०६८ को राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार ४१ वटा भाषा प्रतिशतमा आउन सकेका छैनन् भने १ प्रतिशतभन्दा कम जनसङ्ख्याले बोल्ने भाषाहरूको

सङ्ख्या पनि ६८ रहेको छ। यी भाषाहरू गम्भीर सङ्कटमा रहेका छन्। यस तथ्याङ्कलाई हेर्दा नेपालमा बोलिने अधिकांश भाषाहरू कथ्य स्तरमा मात्र रहेको कुरा सहजै ज्ञात हुन्छ। यी भाषाहरूलाई जोगाउनका लागि कथ्य स्तरमा मात्र रहेका भाषाहरूलाई वर्ण र लिपिको विकास गरी लेखीकरण गर्नुपर्ने देखिन्छ, भने लेखीकरणको स्तरमा आइसकेका भाषाहरूलाई पनि स्तरीकरण र मानकीकरण गर्न अति आवश्यक भइसकेको छ।

- ख) नेपालको संविधान- २०७२ ले नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरूलाई राष्ट्रभाषाको मान्यता दिए तापनि देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषालाई नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा मानेको छ। अर्कोतर्फ नेपाली भाषाले पहिलेदेखि नै माध्यम (सम्पर्क) भाषाको काम गरिरहेको छ। वि. सं. २०६८ को राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार पहिलो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा प्रयोग गर्ने जनसङ्ख्या ४४.६४% रहेको छ। यसरी नेपाली भाषा बोल्ने जनसङ्ख्याको चाप बढी हुनु, यसले माध्यम भाषाको काम गर्नु र अन्य भाषा बोल्ने व्यक्तिहरूको पनि नेपाली भाषाप्रति भुकाव हुनु जस्ता कारणले मातृभाषा शिक्षणमा समस्या देखापरेको छ।
- ग) नेपालको संविधान- २०७२ मा मातृभाषासम्बन्धी स्पष्ट नीति नभएकाले पनि मातृभाषा शिक्षणमा समस्या रहेको छ। संविधानमा 'नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानूनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ' भनिएको छ, भने अर्कोतर्फ अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी ऐन - २०७५ मा शिक्षणको माध्यम भाषा नेपाली भाषा, अङ्ग्रेजी भाषा वा दुवै भाषा वा सम्बन्धित नेपाली समुदायको मातृभाषा हुन सक्ने गरी व्यवस्था गरिएको छ। यसरी विद्यालय तहको शिक्षणमा नेपाली र अङ्ग्रेजी दुवै भाषालाई समान दर्जा दिइँदा मातृभाषा शिक्षा छायाँमा परेको देखिन्छ।
- घ) नेपालमा हालसम्म पनि कतिपय भाषाहरू लेखीकरणको अवस्थामा आउन सकेका छैनन्। लेखीकरणको स्तरमा पुगेका मातृभाषामा पनि लिपि संरक्षण, शब्दकोश, व्याकरण, साहित्य र अन्य सामग्रीको विकास भई मानकीकरण र आधुनिकीकरण हुन सकेको छैन। यसले गर्दा मातृभाषा शिक्षणमा बाधा उत्पन्न भएको छ।
- ङ) नेपालको संविधान - २०७२ को धारा ६ ले नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषालाई राष्ट्रभाषाका रूपमा स्वीकार गरेको छ। यसरी हेर्दा नेपाल मूल थलो नभएका अङ्ग्रेजी, चिनियाँ, फ्रेन्च, रसियन, स्प्यानिस जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय भाषाहरूले पनि राष्ट्रभाषाको मान्यता प्राप्त गरेको छ। यसले गर्दा नेपाल नै मूल थलो भएका कम जनसङ्ख्याले बोल्ने मातृभाषाहरूले न्याय पाउन सकेको देखिँदैन।
- च) नेपाली तथा नेपालका अन्य राष्ट्रभाषाहरूमा अङ्ग्रेजीलगायतका भाषाहरूको प्रभाव बढ्दै गएको छ। पछिल्ला दिनहरूमा स्थानीय तहहरूबाट आफ्नो क्षेत्रभित्रका विद्यालयहरूलाई अङ्ग्रेजी माध्यमका विद्यालयमा रूपान्तरण गर्ने काम द्रुत गतिमा भइरहेको छ। अङ्ग्रेजी भाषा राम्रो बनाउने अभिलाषाबाट स्थानीय तहबाट नै सामुदायिक, सरकारी विद्यालयहरूको माध्यम भाषा अङ्ग्रेजी बनाउने पहल (भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६/०७७: ९२) ले मातृभाषा शिक्षणलाई थप निरुत्साहित गरेको देखिन्छ।

- छ) हालसम्म नेपालमा भाषासम्बन्धी सम्पूर्ण जानकारीका लागि राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्कमा निर्भर हुनुपर्ने अवस्था रहेको छ। भाषा आयोगले नेपालमा अस्तित्वमा रहेका भाषाको यथार्थ सङ्ख्या र अवस्था निर्धारणका लागि भाषिक सर्वेक्षण तथा सघन अध्ययन हुनुपर्ने कुरामा सुरुदेखि नै प्रयास गरे तापनि स्रोत अभावका कारणले भाषा सर्वेक्षणको काम हालसम्म हुन सकेको छैन (भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६/०७७, १४)। यसले गर्दा पनि मातृभाषा शिक्षणको क्षेत्रमा उल्लेख्य प्रगति हुन सकेको देखिँदैन।
- ज) भाषाहरूको संरक्षण, संवर्द्धन, अध्ययन, अनुसन्धान र अनुगमनका लागि भाषासम्बन्धी काम गर्ने भाषा आयोग, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, विश्वविद्यालयका अनुसन्धान केन्द्रहरू, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, गैरसरकारी संस्थाहरू, भाषिक समुदायहरू, स्थानीय निकाय, विदेशी सङ्घ संस्था एवम् अनुसन्धानकर्ताहरूलगायतका विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूविच प्रभावकारी रूपमा समन्वय हुन नसकेकाले पनि मातृभाषा शिक्षणको क्षेत्रमा समस्या थपिएको छ।
- झ) नेपालको संविधान - २०७२ मा भाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकास गर्ने सम्बन्धमा राष्ट्रिय, प्रादेशिक र स्थानीय तहका सरकारहरूको कार्यक्षेत्र तथा जिम्मेवारी सम्बन्धमा स्पष्ट किटान नभएकाले कतिपय कामहरू दोहोरिन पुगेका छन् भने कुनै क्षेत्रमा केही काम पनि हुन सकेको छैन। यसले गर्दा मातृभाषा शिक्षण ओभरलैमा परेको देखिन्छ।
- ञ) वि. सं. २०६८ को राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार नेपालमा एक हजारभन्दा कम वक्ता भएका भाषाहरूको सङ्ख्या ३७ रहेको छ। यी भाषाहरूको संरक्षण गर्ने दायित्व राज्य र सम्बन्धित भाषिक समुदायको नै हुन्छ। नेपालमा यस्ता न्यून वक्ता भएका मातृभाषी सरोकारवालाहरू (चेतनाको अभावले गर्दा हुन सक्छ) आफ्नो भाषाको महत्त्वप्रति कम सचेत भएको देखिन्छ भने राज्यले पनि यस क्षेत्रमा ठोस एवम् प्रभावकारी कदम चाल्न सकेको छैन। यसले गर्दा यी भाषाहरूमा शिक्षण अन्योलकै अवस्थामा रहेको देखिन्छ।
- ट) स्थानीय तहको सक्रियता र सहयोगमा मातृभाषाको पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, सन्दर्भ सामग्री आदि व्यापक रूपमा निर्माण हुन सकेको छैन। यसले आवश्यक स्रोत सामग्रीहरू उपलब्ध हुन कठिन भई मातृभाषा शिक्षण प्रभावित भइरहेको छ।
- ठ) द्वैभाषिक/बहुभाषिक कक्षाका लागि आवश्यक पर्ने जनशक्ति, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, सन्दर्भ सामग्री आदिको व्यवस्थापनका लागि पूर्व तयारी पर्याप्त नभएकाले पनि मातृभाषा शिक्षणमा समस्या थपिएको छ।
- ड) नेपाल सरकारले हालसम्म आफ्ना नागरिकलाई दिने राष्ट्रिय परिचयपत्र, सरकारी निकायबाट जारी हुने प्रमाणपत्र, बैङ्कका कागजात, सवारी चालक अनुमति पत्र, सवारी साधनको सङ्केत सङ्ख्या, कार्यालय एवम् संस्थाका नाम पाटी, टेलिफोन बिजुलीका बिलहरू, शैक्षिक उपाधिका प्रमाणपत्रहरू, शिक्षण संस्थाका नामहरू आदिमा पूर्ण रूपमा नेपाली भाषाको प्रयोगलाई अनिवार्य गर्न सकेको छैन। यस सन्दर्भमा मातृभाषा शिक्षणको अवस्था भन्ने दयनीय देखिन्छ।

माथि उल्लेख गरिएका समस्याहरू विविध प्रकृतिका र विविध पक्षसँग सम्बन्धित भएकाले तत्काल र एकै पक्षबाट समाधान गर्न सकिँदैन । यसका लागि अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन योजनाहरू बनाएर सरकारी तवरबाट यससँग सम्बन्धित पक्षहरूसँग समन्वय गरेर, तिनीहरूलाई परिचालन गरेर वा आवश्यकताअनुसार विविध उपायहरू अपनाएर निरन्तर रूपमा कार्यान्वयन गर्दै जानुपर्ने देखिन्छ ।

मातृभाषा शिक्षणमा विद्यमान समस्याहरू निराकरण गर्न अपनाउन सकिने उपायहरू

मातृभाषा शिक्षणमा विद्यमान समस्याहरू विविध प्रकृतिका र विविध पक्षसँग सम्बन्धित भएकाले यसको निराकरण गर्न त्यति सहज छैन । नेपालमा भाषाहरूको सङ्ख्या धेरै हुनु, एक प्रतिशतभन्दा कम जनसङ्ख्याले बोल्ने भाषाहरू अत्यधिक हुनु, आफ्नो जातिको भाषा प्रयोगप्रति मानिसहरू कम सचेत हुनु जस्ता कारणहरूले गर्दा समस्या अझ जटिल बनेको देखिन्छ, तर यी समस्याहरू समाधान नै गर्न नसकिने भने होइन । योजनाबद्ध रूपमा कार्यक्रमहरू निर्माण गरी निरन्तर कार्यान्वयन गर्दै जाने हो भने यससँग सम्बन्धित अधिकांश समस्याहरू समाधान हुने देखिन्छ । भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन (पहिलो- २०७३/०७४, दोस्रो- २०७४/०७५, तेस्रो- २०७५/०७६ र चौथो- २०७६/०७७) मा यस क्षेत्रमा विद्यमान समस्याहरू समाधान गर्ने उद्देश्यले विभिन्न उपायहरू सुझाउनुका साथै अवलम्बन गरेको पाइन्छ । यहाँ ती उपायहरूलाई समेत समेटेर समस्या निराकरण गर्न अपनाउन सकिने निम्नलिखित उपायहरू प्रस्तुत गरिएको छः

- क) स्थानीय तहमा बोलीचालीमा रहेका भाषाहरूलाई कामकाजमा प्रयोग विस्तार गर्ने,
- ख) भाषाहरूको संरक्षण, संवर्द्धन र विकास गर्नका लागि तात्कालिक, मध्यकालीन र दीर्घकालीन योजना बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउने,
- ग) लोपोन्मुख अवस्थामा रहेका तथा अत्यन्तै अल्पसङ्ख्यक वक्ताहरूले बोल्ने भाषाहरूमा भाषाकक्षा सञ्चालन गर्न सम्बन्धित भाषिक समुदाय तथा स्थानीय तहहरूलाई अपनत्वबोध गराई साभेदारी गराउनुका साथै सम्बन्धित पक्षलाई थप जिम्मेवार बनाउँदै लैजाने,
- घ) गाउँपालिका र नगरपालिकालाई परिचालन गरी विद्यालय तहमा मातृभाषा विषयको पठनपाठनलाई लम्बीय आधारमा निरन्तरता दिने,
- ङ) मातृभाषामा शिक्षाको आवश्यकताको पहिचानका लागि विद्यालयको भाषिक नक्साङ्कन गरी सम्बन्धित भाषिक समुदायमा जनचेतना जगाउने,
- च) बालबालिकाहरूलाई प्रभावकारी रूपमा मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गर्न नेपालमा बोलिने भाषाहरूको विद्यालयगत भाषिक सर्वेक्षण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने,
- छ) मातृभाषाको पठनपाठन हुने विद्यालयहरूमा सम्बन्धित मातृभाषा बोल्ने शिक्षकशिक्षिका नियुक्ति गर्ने,
- ज) विभिन्न मातृभाषाहरूको लिपि निर्धारण गरी सम्बन्धित भाषाका पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, सन्दर्भ पुस्तक, शैक्षणिक व्याकरण, शब्दकोश, सम्बन्धित भाषाको भाषिक इतिहास, पत्रपत्रिकाहरू, विभिन्न विधाका पाठ्यसामग्रीहरू आदि लेखन तथा प्रकाशन गर्ने,
- झ) मातृभाषाका शिक्षकशिक्षिकाहरूका लागि समयसमयमा बहुभाषिक शिक्षणसम्बन्धी गोष्ठी, सेमिनार, कार्यशाला, परामर्श कार्यक्रम आदि सञ्चालन गर्ने,

- त्र) सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयहरूमा मातृभाषाको पठनपाठनलाई अनिवार्य गरी माथिल्लो तहसम्म सन्तुलन कायम गर्ने,
- ट) मातृभाषामा उच्च शिक्षा अध्ययन गर्न चाहने वा अनुसन्धान गर्न चाहने व्यक्तिलाई शैक्षिक वृत्तिलगायत अन्य सुविधाहरू उपलब्ध गराउने,
- ठ) विभिन्न मातृभाषाको मौखिक परम्परामा रहेका लोककथा, लोकगीत, उखान टुक्का, लोकवार्ताहरू सङ्कलन तथा अभिलेखन गरी प्रकाशन गर्ने,
- ड) नेपाली तथा अन्य राष्ट्रभाषाहरूको भाषा सङ्ग्रहालय, अभिलेखालय तथा भाषाध्वनि प्रयोगशालाको स्थापना गर्ने,
- ढ) मौखिक परम्परामा मात्र जीवित रहेका भाषाहरूको अध्ययन अनुसन्धान गरी अन्य समृद्ध भाषामा अनुवाद गर्ने र त्यसरी अनुवाद गर्ने व्यक्ति वा संस्थालाई सम्मान तथा पुरस्कृत गर्ने,
- ण) न्यून वक्ता सङ्ख्या भएका भाषाहरूको संरक्षण संवर्द्धनका लागि सम्बन्धित भाषाका वक्ताहरूलाई राज्यले भाषिक वृत्ति उपलब्ध गराउने,
- त) नेपाली भाषा र नेपालका अन्य राष्ट्रभाषाहरूको अनुकूलन हुने गरी सूचना सञ्चार प्रविधिको उपयोग गर्नुपर्ने र विद्युतीय अन्तरभाषा अनुवाद पद्धति कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने,
- थ) लोपोन्मुख अवस्थामा रहेका भाषाहरू पहिचान गरी उक्त भाषा तथा संस्कृति जोगाउनका लागि ती भाषा प्रयोग गर्ने जातिले मनाउने चाडपर्व, रीतिरिवाज, चालचलन, संस्कृति, वेशभूषा आदिलाई समेटेर वृत्तचित्र निर्माण गर्ने,
- द) लोपोन्मुख अवस्थामा रहेका भाषाका वक्ताहरूको जीवनशैलीका बारेमा गरिएको वार्तालाप छायाङ्कन गरी सम्बन्धित समुदायमा प्रदर्शन गर्ने,
- ध) भाषा आयोगले निर्माण गरेको विद्युतीय बहुभाषिक शब्दकोशको कार्यलाई विस्तार गरी अद्यावधिक गर्दै जाने,
- न) मातृभाषाको संरक्षण, संवर्द्धनका लागि कार्य गर्ने विभिन्न संस्था, विश्वविद्यालय र सोअन्तर्गतका विभाग, केन्द्र र क्याम्पसहरू, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, भाषा आयोग, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, भाषाका क्षेत्रमा काम गर्ने भाषावैज्ञानिकहरूबिच आवश्यकताअनुसार सहकार्य गरी अघि बढ्ने,
- प) विभिन्न भाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासका लागि भाषा विकास कोष स्थापना गर्ने,
- फ) नेपालको संविधान - २०७२ ले प्रदान गरेको समुदायले मातृभाषी विद्यालय खोल्न पाउने अधिकारको सुनिश्चितताका लागि अङ्ग्रेजी भाषाका माध्यमबाट हुने पठनपाठनलाई मात्र गुणस्तरीय मान्ने धारणामा परिवर्तन गरी स्थानीय तहमा मातृभाषी विद्यालय सञ्चालन गर्नका लागि जनचेतनामूलक सन्देशहरू फैलाउने आदि ।

मातृभाषा शिक्षणको क्षेत्रमा भएका प्रयासहरू

नेपालको अन्तरिम संविधान - २०६३ र नेपालको संविधान - २०७२ ले नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा हुन् भनी समान मान्यता दिएको छ, र प्रत्येक समुदायलाई कानुनमा व्यवस्था भएबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा आधारित शिक्षा पाउने कुरालाई मौलिक हकका रूपमा लिएको छ । स्थानीय स्वायत्त शासन

ऐनले स्थानीय निकायले मातृभाषामा प्राथमिक विद्यालय खोल्न पाउने व्यवस्था गरेको छ, तथा वर्तमान शिक्षा ऐन तथा नियमावली (२०५९) ले पनि मातृभाषामा प्राथमिक विद्यालय सञ्चालन गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ। प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (२०६२ र २०६५) ले प्राथमिक तहसम्मको शिक्षा मातृभाषामा दिन सकिने उल्लेख गरेको छ, भने राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०६३) मा आधारभूत तहको पहिलो चरण (कक्षा १ देखि ३ सम्म) को पठनपाठन मातृभाषामा गर्न सकिने कुरा उल्लेख गरेको छ। परीक्षणका रूपमा रहेको आधारभूत शिक्षा पाठ्यक्रम (कक्षा ६ देखि ८) - २०६८ ले १०० पूर्णाङ्कको मातृभाषा र स्थानीय विषय/संस्कृत/अन्य विषयका रूपमा कक्षा १ देखि ८ सम्म नै पठनपाठन गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ, तर विद्यालयहरूमा मातृभाषाको सट्टा अङ्ग्रेजीलगायतका अन्य विषय पठनपाठन भइरहेको अवस्था देखिन्छ। विद्यालयको प्रारम्भिक चरणमा सामुदायिक एवम् संस्थागत विद्यालयमा मातृभाषाको माध्यम र विषयगत पठनपाठन अनिवार्य हुने गरी माथिल्लो तहसम्म लम्बीय सन्तुलन कायम गर्न मौजुदा पाठ्यक्रमको प्रावधान कार्यान्वयनमा ल्याउनु आवश्यक छ (भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७३/०७४: ४०)।

तीन वर्षीय अन्तरिम योजना (२०६४/०६५-२०६६/०६७) मा प्राथमिक तहका बालबालिकाहरूले मातृभाषामा शिक्षा पाउन अधिकारको सुनिश्चिताका लागि मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षा दिने पद्धतिलाई संस्थागत गर्ने, मागका आधारमा यस्ता कार्यक्रम विस्तार गर्दै लैजाने, बहुभाषिक शिक्षाको प्रवर्द्धन गर्ने जस्ता कार्यक्रमहरू राखेको पाइन्छ। त्रिवर्षीय योजनाको आधार पत्र (२०६७/०६८-२०६९/०७०) मा अङ्ग्रेजी भाषा शिक्षण समेतलाई समावेश गरी भाषिक सर्वेक्षणका आधारमा स्थानीय भाषाका शिक्षकहरूको नियुक्ति र स्थानीय भाषामा पाठ्यसामग्रीहरूको विकास गर्दै बहुभाषिक शिक्षाका अवसरहरू विस्तार गर्दै लगिने योजना राखिएको छ। विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम २०६६-२०७२ (SSRP) मा बालमैत्री वातावरणको अवस्था सिर्जना गर्ने तथा मातृभाषा सिक्न पाउने बालअधिकार सुनिश्चित गर्नका लागि विभिन्न कुराहरू उल्लेख गरिएको छ। यस अन्तर्गत मातृभाषालाई शिक्षणको माध्यमका रूपमा स्थापित गरिने, विभिन्न भाषामा सहयोगी सामग्री उत्पादन गर्ने, बहुभाषी शिक्षाका लागि प्रारूप विकास गर्ने, स्थानीय भाषामा मातृभाषाका कोर्सहरू लागू गरिने, मातृभाषा माध्यम भएका साक्षरता कार्यक्रमहरूलाई प्राथमिकता दिइने आदि मुख्य रहेका छन्।

बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका (२०६६) ले मातृभाषा शिक्षा कार्यान्वयन भएको विद्यालयमा मातृभाषाको माध्यमबाट लेखिएको पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा अन्य सन्दर्भ सामग्री स्थानीय तहमा नै निर्माण गर्न सकिने कुरा उल्लेख गरेको छ। कक्षा १ देखि ३ सम्मका भाषाबाहेकका अन्य विषयको शिक्षणको माध्यम सम्बन्धित मातृभाषामा गर्न चाहने विद्यालयले नेपाल सरकारको स्वीकृत पाठ्यक्रम एवम् पाठ्यपुस्तक विपरीत नहुने गरी कक्षागत रूपमा अनुवाद गरेर एवम् नयाँ निर्माण गरेर लागू गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ। यसका लागि नेपाल सरकार तथा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट स्वीकृत लिनुपर्ने प्रावधान राखिएको छ। मातृभाषामा पाठ्यसामग्री तयार गर्नका लागि नेपाल सरकारबाटै बजेटको व्यवस्था गरिएको पनि देखिन्छ।

नेपालभित्रका भाषाहरूको अध्ययन, अनुसन्धान र अनुगमन गरी यसको संरक्षण, संवर्द्धन र विकास गर्न, सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा मान्यता पाउन पूरा गर्नुपर्ने आधारको निर्धारण गर्न तथा मातृभाषाहरूको विकासको स्तर मापन गरी शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यताको अध्ययन गरी नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने उद्देश्यले नेपालको संविधान २०७२ को धारा २८७ बमोजिम नेपाल सरकारले २०७३ भदौ २३ गते

भाषा आयोगको गठन गरेको छ । यसको गठनपश्चात् आयोगले भाषा आयोग ऐन (२०७४), अनुसन्धान अनुदान (व्यवस्थापन) कार्यविधि (२०७५), विज्ञ सूची व्यवस्थापन निर्देशिका (२०७५) तयार गरी कार्य प्रारम्भ गरिसकेको छ । भाषा आयोग ऐन (२०७४) मा आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम भएको उल्लेख गरिएको छ :

- क) नेपालमा बोलिने मातृभाषाको पहिचान गर्ने,
- ख) नेपालमा बोलिने मातृभाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासका लागि नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहका सरकारले अपनाउनु पर्ने नीतिगत वा संस्थागत उपायहरूको बारेमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने,
- ग) नेपालमा बोलिने मातृभाषा तथा लिपिको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासका लागि आवश्यक कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्न तथा गराउन सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गर्ने,
- घ) नेपालमा बोलिने मातृभाषा र तिनको इतिहासको अध्ययन, अनुसन्धान गरी प्रकाशन गर्ने,
- ङ) विभिन्न समुदायको मातृभाषा तथा लिपि संरक्षण, संवर्द्धन र विकास गर्न त्यस्तो भाषाको पुस्तक प्रकाशन गर्ने तथा त्यस्तो पुस्तक प्रकाशन गर्न सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गर्ने,
- च) नेपालमा बोलिने मातृभाषाको प्रयोगलाई प्रविधिमैत्री बनाउन अध्ययन अनुसन्धान गरी उपयुक्त उपाय अवलम्बन गर्न सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गर्ने,
- छ) राष्ट्रभाषाका भाषा विज्ञहरूको सूची तयार गर्ने (पृ. २)।

भाषा आयोगले हालसम्म आफूले सम्पादन गरेका काम कारबाहीहरूलाई समेटेर चारवटा वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशित गरिसकेको छ । आयोगले विभिन्न शाखाहरू (योजना, अनुगमन तथा सिफारिस शाखा, मातृभाषा शिक्षा शाखा, भाषा संरक्षण तथा सम्बर्द्धन शाखा, भाषा तथा सूचना प्रविधि शाखा आदि) गठन गरी शाखागत कार्यजिम्मेवारीका आधारमा काम गरिरहेको छ । नेपालमा बोलिने मातृभाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासका लागि आयोगले २०६८ को जनगणनाको तथ्याङ्कको आधारमा तथ्याङ्क विभागसँग सहकार्य गरेर सातवटै प्रदेश र ७५३ वटै स्थानीय तहको विस्तृत भाषिक विवरण तयार गरेको छ । आयोगले सल्लाहकार समूह (गठन तथा सञ्चालन) कार्यविधि: २०७३ तयार गरेर त्यसैअनुसार विभिन्न भाषाका विज्ञहरूको सूची तयार गरी प्रयोगमा ल्याएको छ । यसले विभिन्न सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा भाषासित सम्बन्धित सरोकारवाला र विज्ञहरूलाई संलग्न गरेर अन्तरक्रिया, सङ्गोष्ठी, कार्यशाला आदिको आयोजना गरेको छ (भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७५/०७६: १०)। यसबाट नेपालमा बोलिने भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या र वक्ताहरूको भौगोलिक वितरणबारे जानकारी प्राप्त गर्न सहज भएको छ । आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ मा ३१ वटा भाषाहरूमा र २०७६/०७७ मा १५ वटा भाषाहरूमा वर्ण निर्धारण, शब्द सङ्कलन, शब्दकोश निर्माण, व्याकरण लेखन, भाषाको इतिहास लेखन र पाठ सङ्कलन गरेको छ । यसबाट भाषाको संरक्षण, सम्बर्द्धन र मातृभाषामा शिक्षाको सम्भाव्यताको अध्ययन गर्न आयोगलाई सन्दर्भ स्रोत उपलब्ध भएको छ । आयोगले अध्ययन अनुसन्धान गरेर एउटा भाषाका शब्दलाई अर्को भाषामा सफ्टवेयरको माध्यमबाट सहजै अर्थ्याउन (प्रतिचित्रण गर्न) सकिने गरी विद्युतीय बहुभाषिक शब्दकोश निर्माण गरेको छ । उक्त सफ्टवेयरमा आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ र २०७६/०७७ मा सङ्कलन गरिएका विभिन्न २८ वटा लोपोन्मुख भाषाका शब्दहरू प्रविष्टि गरेको छ । यसका साथै हरेक भाषाका प्रविष्टिहरूलाई नेपाली भाषाका शब्दहरूसँग जोड्नका लागि

नेपाली भाषाका करिब ६२०० शब्दहरू पनि प्रविष्टि गरिएका छन् । यस सफ्टवेयरको माध्यमबाट विभिन्न मातृभाषाका शब्दहरूलाई नेपाली भाषा र अन्य भाषामा रूपान्तरण गर्न सकिने भएको छ (भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६/०७७: २२)।

भाषा आयोगले स्थानीय निकायहरूसँगको सहकार्यमा गरेको अध्ययनअनुसार २०७५/०७६ मा २० वटा भाषाहरूमा र २०७६/०७७ मा थप ४ वटा (नेपाल भाषा (नेवारी), तामाङ, बज्जिका र सुनुवार) भाषाहरूमा मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षा प्रदान गर्न सकिने सम्भावना देखाएको छ (भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६/०७७: ३६)। सम्बन्धित गाउँपालिका र नगरपालिकाहरूले आफ्नो क्षेत्रभित्रका मातृभाषाहरूको पहिचान र अभिलेखीकरण गरी प्रारम्भिक बालविकासका साथै कक्षा ३ सम्म मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षा उपलब्ध गराउने कार्यमा पहल गरिरहेको कारणले यस कार्यले मूर्त रूप लिन देखिन्छ । राष्ट्रिय जनगणनामा लिइएको भाषासम्बन्धी तथ्याङ्कमा विभिन्न विवादहरू आइरहेको अवस्थामा आयोगले केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागसित सहकार्य गरी २०७८ मा लिइने राष्ट्रिय जनगणनामा प्रयोग गरिने प्रश्नावलीमा पुर्खाको भाषा, मातृभाषा र दोस्रो भाषासम्बन्धी जानकारी प्राप्त गर्ने गरी महत्त्वपूर्ण परिवर्तन गर्नुका साथै गणक र प्रयोगकर्ताका लागि तयार गरिएको निर्देशिकालाई वस्तुपरक एवम् बोधगम्य बनाउने प्रयास गरिएको छ (भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६/०७७: १२ र १४२)।

लोपोन्मुख अवस्थामा रहेका तथा अत्यन्तै अल्पसङ्ख्यक वक्ताहरूले बोल्ने भाषाहरूको संरक्षण गरी नयाँ पुस्तामा हस्तान्तरण गर्नका लागि भाषा आयोगले यस्ता भाषाहरू छनोट गरी सम्बन्धित भाषिक समुदाय र स्थानीय तहसँग सहकार्य गरेर विद्यालय तहमा अध्ययन गर्ने बालबालिकादेखि ४५ वर्ष उमेर समूहका इच्छुक व्यक्तिहरूलाई तीनवटा भाषाहरूमा पहिलो चरणको भाषाकक्षा सञ्चालन गरेको छ र दोस्रो चरणको भाषाकक्षा सञ्चालनसम्बन्धी प्रारम्भिक कार्यहरू भएका छन् (भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६/०७७: २८)। यसैगरी दुर्लभ भाषा र उक्त भाषा बोल्ने वक्ताहरूलाई संरक्षण गर्ने उद्देश्यले आयोगले कुसुन्डा भाषा बोल्ने वक्ताहरूलाई मासिक रूपमा भाषिक वृत्ति प्रदान गर्दै आएको छ । नेपालका विश्वविद्यालयहरूमा स्नातक तह वा सोभन्दा माथि भाषा विषयमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो भाषामा अध्ययन अनुसन्धान गर्न प्रोत्साहित गर्ने तथा सम्बन्धित भाषाका विज्ञ तयार गर्ने उद्देश्यले उनीहरूसँग शोधप्रस्ताव माग गरी उत्कृष्ट देखिएका शोधप्रस्तावकलाई शोधवृत्ति उपलब्ध गराउने कार्यक्रमअन्तर्गत हालसम्म ७ जना विद्यार्थीहरूलाई शोधवृत्ति प्रदान गरिसकेको छ । भाषा आयोगले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, भाषा विज्ञान केन्द्रीय विभागसँग सहकार्य गरेर हालसम्म २१ वटा भाषाको समाज भाषावैज्ञानिक सर्वेक्षण कार्य सम्पन्न गरिसकेको छ (भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६/०७७: ३१-३३)।

यसरी विद्यालय तहमा बालबालिकाहरूलाई मातृभाषाको माध्यमबाट पठनपाठन गराउने व्यवस्थाका लागि नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, शिक्षा ऐन तथा नियमावली (२०५९), विभिन्न तहका पाठ्यक्रम, विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम, निर्देशिका आदिमा विविध प्रकारका कार्यक्रम तथा अधिकार दिइएको भए तापनि यस क्षेत्रमा उल्लेख्य उपलब्धि हासिल हुन सकेको छैन । पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले हालसम्म प्राथमिक तहका लागि नेपाली भाषा बाहेक अन्य २६ वटा भाषाहरू (मैथिली, भोजपुरी, लिम्बू, थारू, अवधि, मगर (ढुट), नेपाल भाषा, डोटेली, थकाली, चाम्लिङ, गुरुङ, सेर्पा, वान्तवा राई, उर्दू, संस्कृत आदि) मा

सीमित मात्रामा पाठ्यपुस्तकहरू तयार गरेर नेपाल अधिराज्यभरि जम्मा ५०१ वटा सरकारी विद्यालयहरूमा कक्षा १ देखि ५ सम्म आंशिक रूपमा मातृभाषामा पठनपाठन सुरु गरिएको छ। रुम छट्टु रिड (Room to Read) नामक संस्थाले विद्यालय तहका बालबालिकाहरूलाई सन्दर्भ सामग्री तयार गर्ने क्रममा सीमित सामग्रीहरू थारू, भोजपुरी, मैथिली आदि भाषामा पनि तयार गरेको देखिन्छ।

निष्कर्ष

वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार ४४.६४% मानिसहरूले पहिलो भाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने तथा माध्यम भाषाको रूपमा रहेको नेपाली भाषा विद्यालय तथा विश्वविद्यालयहरूमा पूर्ण रूपमा पठनपाठनको माध्यम बन्न सकेको छैन। नेपालको पाठ्यक्रममा नेपाली विषय विद्यालय तह (कक्षा १२) सम्म मात्र अनिवार्य विषयको रूपमा राखिएको छ। स्नातक तहमा मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय र शिक्षाशास्त्र सङ्कायमा मात्र १०० पूर्णाङ्कको नेपाली विषय अनिवार्य पत्रको रूपमा रहेको छ। अन्य सङ्कायका विद्यार्थीहरूले विद्यालय तह पार गरेपछि नेपाली विषय पढ्नुपर्ने अनिवार्यता देखिँदैन। विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा विद्यालय शिक्षाको माध्यम नेपाली, अङ्ग्रेजी वा दुबै भाषा हुन सक्नेछ भनी उल्लेख गरिएको छ। बढ्दो सहरीकरण, बालबालिकाले संयुक्त परिवारमा हुर्कने वातावरण प्राप्त नगर्नु, घरपरिवारमा आफ्ना जातिको भाषाको क्रमशः घट्दो प्रयोग, विदेशी भूमिमा जन्मने र हुर्कनुपर्ने अवस्था, आफ्नो जातिको भाषा छाडेर अन्य (नेपाली, अङ्ग्रेजी, हिन्दी, ...) भाषा प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति जस्ता कारणले गर्दा हाल मातृभाषाको प्रयोगमा केही ह्रास आएको देखिन्छ। यसतर्फ कतिपय जातिहरू हाल सचेत भएर आफ्नो जातिको भाषाको वर्ण निर्धारण गर्ने, लेख्यपाठ्य सामग्री रचना तथा प्रकाशन गर्ने, आफ्नो भाषामा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने व्यक्ति एवम् संस्थालाई विद्वत्त्वृत्ति, पुरस्कार तथा अन्य सुविधाहरू दिएर प्रोत्साहित गर्ने जस्ता कामहरू पनि गरेको देखिन्छ। लेख्यीकरणको स्तरमा मात्र आएका भाषाहरूमा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक निर्माण गरी आंशिक रूपमा पठनपाठन भइरहेको छ। यस्ता भाषाहरूमा भिन्न भिन्न भाषामा प्रयुक्त प्राविधिक पारिभाषिक शब्दहरूलाई आफ्नो भाषामा अनुकूल हुने गरी अनुवाद गरेर व्यापक प्रयोग गर्नेतर्फ पनि प्रयास भइरहेको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान - २०६३ र नेपालको संविधान - २०७२ ले पनि नेपालको बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक जस्ता विशेषतालाई आत्मसात गरी नेपाली भाषाको अतिरिक्त प्रदेशले आफ्नो प्रदेशभित्र बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषालाई प्रदेश कानूनबमोजिम प्रदेशको कामकाजको भाषा निर्धारण गर्ने, नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानूनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय र शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक प्रदान गरेको छ। नेपालको संविधान - २०७२ मा नेपालमा बोलिने भाषाहरूको संरक्षण, संवर्द्धन र विकास गर्ने, मातृभाषाहरूको विकासको स्तर मापन गरी शिक्षामा प्रयोगको सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने, भाषाहरूको अध्ययन, अनुसन्धान र अनुगमन गर्ने उद्देश्यले भाषा आयोगको गठन गर्ने व्यवस्था भएवमोजिम २०७३ भदौ २३ गते भाषा आयोग गठन भएको छ। हाल भाषा आयोग, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, विश्वविद्यालयका अनुसन्धान केन्द्रहरू, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, गैरसरकारी संस्थाहरू, भाषिक समुदायहरू, विदेशी सङ्घ संस्था एवम् अनुसन्धानकर्ताहरूलगायतका विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूले नेपालमा अस्तित्वमा रहेका भाषाहरूको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासका लागि विविध कार्यहरू गरिरहेका छन्। भाषाको अध्ययन, अनुसन्धान तथा अनुगमनका क्षेत्रमा काम

गर्ने यी विभिन्न संस्थाहरूले एकआपसमा समन्वय गरेर योजनाबद्ध रूपमा निरन्तर काम गर्दै जाने हो भने मातृभाषा शिक्षणमा विद्यमान चुनौतीहरू क्रमशः हट्दै जाने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- आचार्य, शर्वराज (२०६९), 'प्राथमिक विद्यालयका नेपालीइतर मातृभाषी विद्यार्थीको नेपाली भाषा सिकाइ उपलब्धिको अध्ययन', *शिक्षा*, वर्ष २८, अङ्क १, पृ. ११९-१३४।
- गभर्मेन्ट अफ नेपाल (सन् २००२), *पपुलेसन सेन्सस २००१, काठमाडौँ: नेसनल प्लानिङ कमिसन।*
- गभर्मेन्ट अफ नेपाल (नोभेम्बर २०१२), *नेसनल पपुलेसन एन्ड हाउजिङ सेन्सस २०११ (भोलुम १), काठमाडौँ: नेसनल प्लानिङ कमिसन।*
- चापागाई, दिवाकर (२०६८), 'विद्यालय तहका मातृभाषाका पाठ्यसामग्रीहरू' *शिक्षा*, वर्ष २७, अङ्क १, पृ. ९३-१०४।
- डेभिड, एन.(सन् १९९८०), *ल्याङ्गवेज टिचिङ मेथोडोलोजी, न्युयोर्क: प्रेन्टिस हल।*
- नेपाल सरकार (२०५९), *शिक्षा ऐन तथा नियमावली (संशोधन सहित), भक्तपुर: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र।*
- नेपाल सरकार (२०६२), *प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, भक्तपुर: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र।*
- नेपाल सरकार (२०६३), *नेपालको अन्तरिम संविधान, काठमाडौँ: मकालु प्रकाशन गृह।*
- नेपाल सरकार (२०६३), *राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, भक्तपुर: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र।*
- नेपाल सरकार (२०६४/०६५-२०६६/०६७), *तीन वर्षीय अन्तरिम योजना, राष्ट्रिय योजना आयोग।*
- नेपाल सरकार (२०६८), *पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री विकास निर्देशिका, भक्तपुर: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र।*
- नेपाल सरकार (२०६८), *आधारभूत शिक्षा पाठ्यक्रम (कक्षा ६-८), भक्तपुर: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र।*
- नेपाल सरकार (२०६८), *माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (भाग १ र २), भक्तपुर: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र।*
- नेपाल सरकार (२०६७/२०६८-२०६९/२०७०), *त्रिवर्षीय योजनाको आधार पत्र, राष्ट्रिय योजना आयोग।*
- नेपाल सरकार (२०६९), *कक्षा ९ र १० को पाठ्यक्रम संरचना, भक्तपुर: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र।*
- नेपाल सरकार (२०६६-२०७२), *विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम, भक्तपुर: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र।*
- नेपाल सरकार (२०७२), *नेपालको संविधान, सिंहदरवार, काठमाडौँ।*
- पोखरेल, माधवप्रसाद (२०७६), 'कुसुन्डा भाषा लोप भयो' *नयाँ पत्रिका*, फाल्गुण १० गते शनिवार।
- प्रधान, मीरा (२०६४), *नेपाली भाषा शिक्षण, काठमाडौँ: अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन।*
- प्रधान, मीरा (२०६९), 'नेपालको सन्दर्भमा मातृभाषा शिक्षण', *जनमैत्री स्मारिका*, वर्ष १२, अङ्क १०, पृ. ४८-५९।
- भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन (२०७३/०७४), भाषा आयोग, शङ्खमूल, काठमाडौँ।
- भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन (२०७४/०७५), भाषा आयोग, शङ्खमूल, काठमाडौँ।
- भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन (२०७५/०७६), भाषा आयोग, शङ्खमूल, काठमाडौँ।
- भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन (२०७६/०७७), भाषा आयोग, शङ्खमूल, काठमाडौँ।
- राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाव आयोग (२०५०), *राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाव आयोगको प्रतिवेदन, काठमाडौँ।*
- रिचार्ड्स, जे. एन्ड रोजर्स, टी.(सन् १९८५), *एप्रोजेज एन्ड मेथोड्स इन ल्याङ्गवेज, क्याम्ब्रिज: क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस।*
- रेग्मी, दानराज (२०७६), 'मातृभाषा शिक्षाका चुनौती', *नयाँ पत्रिका*, पौष १५ गते मङ्गलवार।
- रेग्मी, दानराज (२०७६), 'मातृभाषाप्रति दलगत उदासीनता', *नयाँ पत्रिका*, फाल्गुण १ गते विहीवार।
- रेग्मी, दानराज (२०७७), 'मातृभाषा संरक्षणको रामबाण', *गोरखापत्र अनलाइन*, श्रावण २४ गते शनिवार।
- लहरी, रजनीकान्त (ई.१९६६), *हिन्दी शिक्षण, आगरा: रामप्रसाद एन्ड सन्स।*
- श्रीवास्तव, रवीन्द्रनाथ (ई. १९७९), *भाषा शिक्षण, नई दिल्ली: द मैकमिलन कम्पनी अफ इन्डिया।*